

SECDEDE BİTEN BİR ÖMÜR: BABANZÂDE AHMET NAIM BEY

Prof. Dr. Hüseyin Hansu
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Ahmet Naim; 1872 yılında, babasının memuriyeti dolayısıyla bulunduğu Bağdat'ta doğdu. Bağdat Mekteb-i İbtidâisi ve Rüştîyesi'nden sonra İstanbul'da Galatasaray Sultânîsi'ni ve Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Hariye Nezareti Mütercim Odası'nda ve Maarif Nezareti'nde çeşitli görevlerde bulundu. 1914-1933 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde felsefe hocası olarak görev yaptı. Felsefi ve dinî konularla ilgili eserleri bulunan Ahmet Naim, 13 Ağustos 1934 tarihinde vefat etti. En meşhur eseri, Buhârî'nin muhtasarı Tecrîd-i Sarîh tercümesidir.¹

Ahmet Naim'in mezun olduğu okullarda, devletin ihtiyaç duyduğu bürokratları yetiştirmeye yönelik bir eğitim verilmekteydi. Buralarda din öğretimi sadece temel dinî bilgilerle sınırlıydı. Dinî alanda yetişmek isteyen bir kimse ya medresede öğrenim görmeliydi ya da yaygın din eğitimi veren cami, mescit, tekke gibi yerlerdeki özel derslere devam etmeliydi. Klasik medrese eğitimi görmeyen Ahmet Naim'in, cami, tekke gibi yerlerde verilen derslere devam edip etmediği de bilinmemektedir.²

Ahmet Naim, yaşadığı dönemdeki birçok öğrenci gibi ilk dinî terbiyesini ailesinden, mahallesinden almış, daha sonra özel okuma ve gayretleriyle bu bilgilerini geliştirmiştir. Üniversite çevresindeki kahvehanelerde öğrencilik yıllarından itibaren bu amaçla katıldığı ilmî sohbetler ve okuma gruplarına, uzun yıllar devam etmiştir.³ Ahmet

Naim'in üniversitedeki görevi sırasında da mesai dışı zamanının çoğunu geçirdiği kıraathane de denilen bu mekânlar, o dönemde birer kültür ve edebiyat merkezi durumundaydı. Buradaki ilmî ve edebî sohbetlere dönemin tanınmış şairleri, edipleri, yazarları ve ilim adamları katılırdı. Bu mekânlar arasında Beyazıt Camii civarındaki Küllük Kahvehanesi, Direklerarası'ndaki Melami Şeyhi Mustafa Efendi'nin Çayhanesi ve İsmail Ağa'nın Çayhanesi, Ahmet Naim'in sıklıkla uğradığı yerlerdendir.⁴

Kahvehanelerin bu devirde ilmî, fikrî ve edebî faaliyetlerin merkezi hâline gelmesi pek çok alanda olduğu gibi Fransız kültürünün Osmanlı aydınları üzerindeki etkisine bağlanmaktadır. Zira bu dönem Paris'inde de kahvehaneler edebî ve felsefi tartışma mekânları olarak ün yapmıştır.⁵

1911 Darülfünûn Edebiyat Şubesi mezunları ve hocaları. İkinci sırada sağdan beşinci Mehmet Âkif. Solunda Babanzâde Ahmet Naim, Ahmet Mîdhat, İzmirli İsmail Hakkı, Müftüoğlu Ahmet Hikmet, Ali Ekrem (Bolayır), Hüseyin Dâniş (Pedram), Filibeli Ahmet Hilmi.

Ahmet Naim'in bu mekânlardaki ilk çalışmaları edebiyat üzerinedir. Burada tanıştığı Mehmet Âkif Ersoy'la sık sık bir araya gelip edebi sohbetlerde bulunurlardı.⁶

Ahmet Naim yazı hayatına, meşhur Arap şairlerinden yaptığı ve devrin edebiyat dergilerinden olan Servet-i Fünûn mecmuasında yayımladığı şiir tercümeleriyle başlamıştır. O dönemde Arap edebiyatını bilmeden iyi bir edebiyatçı olunamayacağı için⁷ ilk çalışmalarını Arap edebiyatı üzerine yoğunlaştırdığı anlaşılmaktadır. Mehmet Âkif ve Mehmet Şevket Bey gibi dostlarıyla uzun süre Arap edebiyatına dair okumalar yapmıştır. Direklerarası'ndaki çay bahçesinde bir araya gelip Muhyiddîn-i Arabî (ö.638/1240), Müberred (ö.286/899) gibi meşhur isimlerin kitaplarını okuyan bu üç dost zamanla dönemlerinin, klasik Arap edebiyatını en iyi bilen kişileri hâline gelmişlerdi.⁸

Ahmet Naim ve dostlarının devam ettiği mekânlarda edebî ve ilmî sohbetlerin yanı sıra siyasi konular da tartışılmaktaydı.⁹ Bu mekânlarda, meşrutiyet öncesinde edebiyatçıların, meşrutiyet

döneminde ise ittihatçıların uğrak yerleridir. II. Abdülhamid yönetimine muhalif olan bu isimler, siyasi gelişmeleri Fransız gazetelerinden takip ederlerdi. İyi derecede Fransızca bilen Ahmet Naim'in Le Temps gazetesini Arapça bir kitabın arasına saklayarak, kıraathanenin bir köşesinde arkadaşlarıyla beraber okuduğu anlatılır.¹⁰ Meşrutiyetin ilanından sonra ise kısa süren bir İttihat ve Terakki Cemiyeti üyelikleri söz konusudur.¹¹

İlmî faaliyetlerin o dönemde yaygın olan medreselerde veya camilerde değil de kahvehanelerde sürdürülmesi biraz da siyasi duruşla ilgiliydi. Zira o dönem için camide ya da medresede iktidara muhalif olmak, hele hele Fransızca bir gazete okumak hiç de alışıldık bir durum değildi. Aslında medreselerin aslî fonksiyonlarını yitirdiği; bu kurumların son dönemdeki yozlaşmış hâlleriyle ilim adamı çıkaramayacağı kanaatinde olmalarının da¹² ilmî ve edebî çalışmalar için farklı mekân arayışlarında etkili olduğu söylenebilir.

II. Meşrutiyetin ilanından bir süre sonra Mehmet Âkif'le birlikte İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden ay-

rılan Ahmet Naim,¹³ hayatının sonraki dönemini, İslâmcılık hareketi içinde geçirmiştir. Bu akımın yayın organları olan Sırât-ı Müstakîm ve Sebîlurreşâd dergilerinde hadis tercümeleriyle başlayan yazıları, zamanla milliyetçilik, kadın, fıkıh usulü gibi konulardaki polemiklerle devam etmiştir.

Ahmet Naim, 1925 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı adına Tecrîd-i Sarîh kitabını tercüme etmekle görevlendirildikten sonra vaktinin önemli bir bölümünü hadis çalışmalarına ayırmıştır. Bu sıralarda hadis ilmine olan ilgisini şu şekilde dile getirdiği söylenir: “Hadis tercümeleriyle meşgul olmaya başlayınca ondan önce vaktimi ne kadar zayi ettiğimi anladım. Bu iş dururken başka şeyle uğraşmak ne boş şeymiş! Büyük âlimlerin bu işe verdikleri ehemmiyetin sebebini de şimdi anladım.”¹⁴

Düşünce Dünyası

Ahmet Naim, seküler eğitim gören dindar neslin ilk örneklerindedir. Doğu-Batı kutuplaşmasının, hayatın her alanında keskin şekilde hissedildiği bir devirde yaşamıştır. Bu devirde mektep-medrese, Doğu-Batı, felsefe-din, iman-bilim asla bir araya gelemeyecek zıt dünyalar olarak görülmekteydi. Dindarlar, ‘din ya vahid/küll ya sıfır’, Batıcılar da ‘medeniyet ya küll ya sıfır’ diyorlardı. Yani dindarlar dinin bütün olarak alınmasını savunurken, Batıcılar da medeniyetin bütün olarak alınmasını, dolayısıyla topyekûn Batılılaşmayı savunuyorlardı.¹⁵

Ahmet Naim, her iki tarafı da tanıyarak yetiştiği için arada keskin bir zıtlık ve uzlaşmazlık görmüyordu. O, dinin bütünlüğünden taviz vermeyi asla kabul

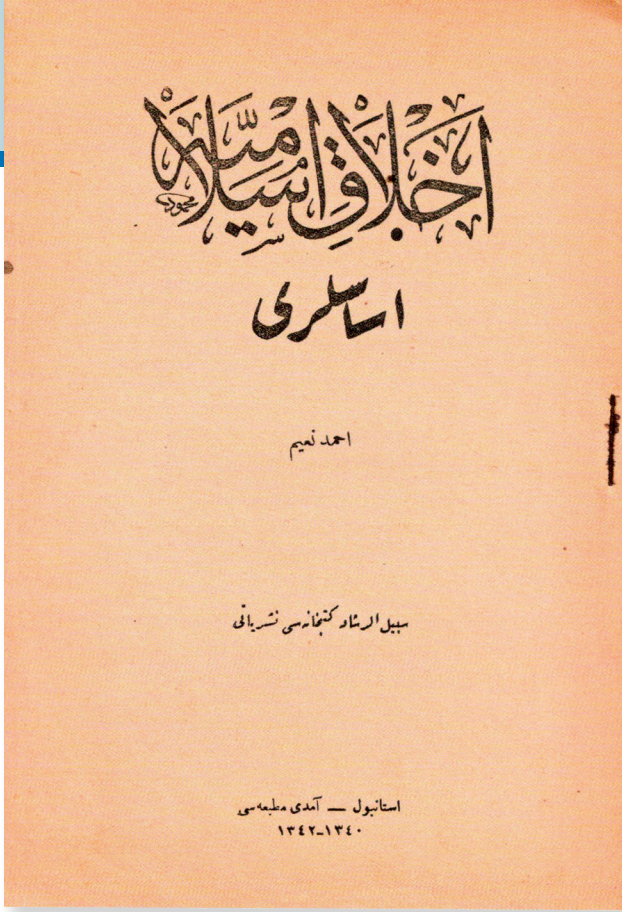
“ Ahmet Naim, seküler eğitim gören dindar neslin ilk örneklerindedir. Doğu-Batı kutuplaşmasının, hayatın her alanında keskin şekilde hissedildiği bir devirde yaşamıştır. Bu devirde mektep-medrese, Doğu-Batı, felsefe-din, iman-bilim asla bir araya gelemeyecek zıt dünyalar olarak görülmekteydi. ”

etmezdi.¹⁶ Bununla birlikte Batının iyi taraflarını almayı da dine aykırı görmezdi. Bu yüzden sözü edilen karşıtlık, onda bir yakınlaşma ve senteze dönüşür. Batı tarzı bir eğitim alan, yabancı dil ve Batı felsefesi öğrenen ama aynı zamanda ibadetini yapan ve dinî ilimlere de vakıf kişiliğiyle iki farklı dünyayı hayatında birleştirmiştir.

O yıllarda, günümüzdeki ‘fa-külte’ kelimesinin karşılığı olarak kullanılan mekteplerde okuyanlarla medreselerde okuyanlar farklı eğitim sistemleri ve dünya

görüşüyle yetişmekteydiler. Mekteplerde ve medreselerde farklı bakış açılarıyla yetişen kesimler arasındaki karşıtlığın, zamanla ne kadar keskin ve trajik hâle geldiği, devrin aydınlarının Ahmet Naim’in her iki dünyayı kendi kişiliğinde birleştirmesine verdikleri tepkilerde açıkça görülmektedir. Şair ve edebiyatçı Mithat Cemal Kuntay (ö.1956) Naim’le ilk karşılaşmasını anlatırken, “Namaz kıldığı için, onu ben, Fransızca bilmez sanmıştım.” diyerek şaşkınlığını ifade edecektir.¹⁷ Ahmet Naim’in Müslümanlığının Avrupa filozoflarının fikirlerinden etkilenmemesi de Kuntay için oldukça şaşırtıcı olmuştur. Kuntay’a göre bu iki dünya Ahmet Naim’in kafasında birbirine karışmadan yan yana duruyordu; ya da kafası gâvur, kalbi Müslümandı.¹⁸ Kimine göre ise o, Doğu’nun feyzini/kültürünü Batı’nın bilimiyle birleştirmişti.¹⁹

Ahmet Naim’in yaşantısında ve yazılarında bir karşıtlığın izleri görülmez. Dönemin hatırat kitaplarında, Ahmet Naim’in düşünce ve davranışlarındaki tutarlılığı hayatının sonuna kadar koruduğu ifade edilmiştir.²⁰ Fikirlerinde ve düşüncelerinde

gayet tutarlıdır; birine yer açmak için diğerini azaltma ihtiyacı duymaz. Onu diğerlerinden ayıran özellik, her iki dünyayı da bilerek ve tanıyarak yetişmiş olmasıdır. O Batı felsefesini çalışmıştır, ancak bunu hikmet olarak adlandırmış²¹ ve hikmeti de müminin yitik malı olarak görmüştür.²² Medeniyet âleminde ortaya çıkan her gelişmeyi İslâm'a doğru atılan bir adım olarak değerlendirmiştir.²³

Batı eğitim tarzıyla yetişmesine rağmen İslâmî ilimleri de öğrenmeye çalışan Ahmet Naim, onlara daha çok önem vermiştir. Öyle ki dinî ilimlere vakıf olmayan kimseleri modern ilimlerdeki seviyeleri ne olursa olsun ilim sahibi olarak değerlendirmezdi.²⁴ Bu yüzden dinî eğitimdeki eksikliğini telafi etmek için yoğun bir çaba içine girmiştir. Hadis ilmine olan sevgisini, hayatının son zamanlarında “Keşke sadece hep hadis ilmiyle uğraşsaydım.” ifadesiyle dile getirmiştir.

Ahmet Naim'in İttihatçı kardeşi İsmail Hakkı Bey (ö.1913), ağabeyi için “Dine aykırı kitapları oku-

mayayım diye neredeyse Fransızca'yı unutacak.”²⁵ sataşmasında bulunmuşsa da Ahmet Naim, Batı düşüncesinin öğretimine karşı değildir. Tam tersine Fransızca'dan yaptığı felsefi tercümelemlerle Batı düşüncesinin Türkiye'de tanınmasına büyük katkıda bulunmuş;²⁶ 1933 yılında emekli edilinceye kadar da üniversitede Batı felsefesi okutmaya devam etmiştir.

Ahmet Naim müspet ilimlerde Batı'nın üstünlüğünü hakkıyla takdir ederdi. Onun karşı çıktığı hususlar, pozitivizm ve dinsizlikti.²⁷ Ömrünün sonlarına doğru İslâmî ilimlere ağırlık vermesi, düzenli bir dinî eğitim görmemekten doğan kaybı telafi etme çabası olarak görülmelidir.

Seküler bir eğitimden geçmiş dindar bir aydının düşünce dünyasının analizini daha ileri araştırmalara bırakarak bu yazımızda Ahmet Naim'in hayatının belirleyici özelliklerinden biri olan ‘namaz’ı ve ‘secde’si üzerinde durmak istiyoruz.

Namaz Kılan Galatasaraylı

Ahmet Naim'in bir Osmanlı paşası olan babası Mustafa Zihnî, İslâm düşüncesi ve akaidine dair kitaplar yazacak seviyede dinî bilgiye sahiptir. Bu yüzden Ahmet Naim'in temel dinî eğitimini ailesinden aldığını tahmin etmekteyiz. Zira Galatasaray Sultânîsi'ndeki arkadaşları arasında, terbiyeli, çalışkan, abdestinde namazında, haramlardan uzak duran bir öğrenci olarak tanınmaktadır.²⁸

Onun zamanında Galatasaray Lisesi azınlıklara mensup çocukların da devam ettiği bir okuldu. Mekteplerde modern eğitim tarzıyla yetişen Müslüman çocukları ise yetersiz din eğitiminin sonucu olarak ciddi bir inanç bunalımı içindeydiler. Galatasaray Lisesi'nden mezun, Fransızcası çok iyi olan Ahmet Naim'in sağlam bir akideye sahip, namaz kılan bir öğrenci olmasını hayret ve şaşkınlıkla kar-

“ Batı eğitim tarzıyla yetişmesine rağmen İslâmi ilimleri de öğrenmeye çalışan Ahmet Naim, onlara daha çok önem vermiştir. Öyle ki dinî ilimlere vakıf olmayan kimseleri modern ilimlerdeki seviyeleri ne olursa olsun ilim sahibi olarak değerlendirmezdi. ”

şıl原因ları olduğu gibi takdirle karşılayanlar da olmuştur. Onun mesai arkadaşlarından siyasetçi ve yazar Mehmet Emin Erişirgil (ö.1965), çalışkan ve çok terbiyeli bir öğrenci olan Ahmet Naim’in, gençliğinden itibaren ibadetlerine olan düşkünlüğünü ve sağlam itikadını, “Kafasını öyle yapmıştı ki, şüphe denen nesne orada yaşayamazdı, ona göre her şey ya “nas” idi ya hiçbir şey...”²⁹ şeklinde tasvir eder.

Mehmet Âkif’in Ona İthaf Ettiği “Secde” Şiiri

Ahmet Naim’in gençliğindeki bu dindarlığından en çok etkilenen kişilerden biri de Mehmet Âkif Ersoy’dur. Mehmet Âkif’le tanışması, üniversite yıllarında Melami Şeyhi Mustafa Efendi’nin Çayhanesinde olmuştu.³⁰ Âkif, Naim Bey’le tanıştığı sırada birçok mektepli genç gibi zihni, akidesi tereddütlerle dolu idi.³¹ Âkif, onun hem çok iyi Fransızca hem de Arapça bilmesi, aynı zamanda sağlam ve şüphelerden uzak bir akideye sahip olmasından çok etkilenmişti.³² Hint ve Mısır âlimlerinin eserleri kadar Avrupa kitaplarını da okuyan Naim’in beş vakit namazını aksatmaması, Âkif’i şaşırtmıştı. Naim’in kesin bir inancın eseri olan secdelerinin Âkif için manası çok büyüktü. Kuntay’ın deyimiyle Âkif, karşısında böyle gerçek bir ilim adamı görünce ona

teslim oldu. Mehmet Âkif’in, inançlı bir şair olarak yetişmesinde büyük etkisi olan Ahmet Naim’le kırk iki sene süren dostluğu böyle başlamıştı.

Ahmet Naim’in Mehmet Âkif üzerindeki etkisini, dine uzak bazı arkadaşları onun Âkif’e yaptığı bir kötülük olarak değerlendirirken³³ bazıları da ‘keşke tanışmamış olsalardı’³⁴ diyerek üzüntülerini dile getireceklerdi.

Mehmet Âkif, “ashaptan sonra en çok sevdiğim adam” dediği bu aziz dostuna³⁵ 15 Ocak 1925’te yazdığı en sevdiği şiiri olan “Secde”yi ithaf edecektir. Kuntay, bu ithaf olayını şöyle anlatır: “Şiirlerini, Âkif, bazı kimselere ithaf etti. Fakat bu ithaflarda Naim’in adı yok. Çünkü Naim o kadar çok yüksek yerde oturuyordu ki, onun eşğine uzatacağı şiiri Âkif bir türlü yazamıyordu. Nihayet ihtiyarlığında Mısır’da yazdı: ‘Secde’. Bunu Fuat Şemsi’ye gönderdi. Naim’e gösterilecek, beğenirse ona ithaf edilecekti. Naim ‘Secde’yi o kadar beğeniyor ki, Âkif’in yazısıyla olanı alıkoyuyor, suretini çıkarıp Fuat Şemsi’ye veriyor. Amma Âkif, her zamanki bedbînliğiyle meseleyi anlıyor: Naim’in geç kalan cevabı ‘Manzume’yi beğenmedi’ demektir ve şiirini Naim’e ithaf etmekten çekinerek kitabında bastırıyor.”³⁶

Darülfünûn Edebiyat Şubesi Felsefe grubu hoca ve talebeleri eski Edebiyat Fakültesi önünde (1930). Ön sırada soldan üçüncü Mustafa Şekip (Tunç), dördüncü Halil Nimetullah (Öztürk), beşinci Babanzâde Ahmet Naim. (Yusuf Çağlar Arşivi)

Mehmet Âkif hasta yatağında iken, çok sevdiği Ahmet Naim'i, Safahat'ın altıncı kitabı olan Asım'ın ikinci kısmında İstiklâl Savaşı hakkında konuşurmayı tasarladığını söylemiş, ancak ömrü bunu gerçekleştirilmeye vefa etmemiştir.³⁷

Yarım Kalan Hadis ve Yarım Kalan Namaz

Ahmet Naim'in uzun süren bir rahatsızlığı bulunmamaktaydı. Buhârî tercümesine başladığı sıralarda göz ağrıları, müteakiben kol ağrısı başlamıştı.

Konuyla ilgili bir anekdota göre Naim Bey, Tecrîd tercümesinin daha başlarında iken hastalıkları yüz gösterince tercümeyi bitirip bitiremeyeceğine dair te-reddütlere düşmüş ve işaretler almak üzere istihâreye yatmış. Âlem-i mânâda Peygamber Efendimiz(s.a.v.)'i görmüş. Fatih Camii'nde Efendimiz namaz kıldırıyor, Naim Bey de ilk safta cemaati arasında. Efendimiz birinci rekâtı kıldırıp ikinci rekâta kalktıktan sonra geriye dönmüş ve Naim Bey'e enfiye ikram etmiş...³⁸

Naim Bey rüyayı, Galatasaray Lisesi'nde birlikte Arapça hocalığı yaptıkları meslektaş ve dostu Celal

Hoca'ya (Celal Ökten, ö. 1961) anlatmış ve tabir için Cerrahi Âsitânesi şeyhi Fahrettin Efendi'ye sorması ricasında bulunmuş. Fahrettin Efendi rüya naklini duyar duymaz, "Ömrü tercümeyi tamamlamaya vefa etmeyecek, erken göçecek, fakat bunu bu şekilde kendisine söylemeyin." demiş.³⁹

Bir başka anekdota göre son senesinde artan rahatsızlıkları⁴⁰ için doktora giden Ahmet Naim'le doktor arasında şöyle bir konuşma geçer:

"Doktor: Kalp hastası-sınız, namaz kılamazsınız, secdede ölürsünüz!

Ahmet Naim: Ne mutlu bana!"⁴¹

13 Ağustos 1934 Pazartesi günü, Vefa Karkolu karşısındaki evinde, öğle namazını kılarken, secde ruhumu teslim etmiştir.⁴² Kalp sektesinden vefat ettiği tahmin edilen merhum, 62 yaşındaydı.⁴³

Buhârî muhtasarı Tecrîd-i Sarîh'in 2230 hadisinin ancak 589'unun tercümesini bitirebilmişti. Vefatı sırasında tercüme etmekte olduğu hadis, hasta

namazına dairdir. Ahmet Naim'in son namazı gibi bu hadis tercümesi de yarım kalmıştır.

Hasta namazına dair olan hadisin tercümesi şudur:⁴⁴

“Yine Ümmü'l-mü'minin Aişe (r.a.)'dan olan (diğer) rivâyete nazaran şöyle de demiştir: “Sonra İkinci rekatta da evvelkisi gibi yapardı. Namazı bitirince kalkardı: Eğer ben uyanık olursam benimle görüşürdü. Şayet uyur bulunursam (istirahat için) yan üstü uzanırdı.”⁴⁵

Ahmet Naim'in ölümü o günkü resmi çevrelerde ve üniversitedeki meslektaşları arasında fazla yankı bulmamışsa da⁴⁶ sevenlerini oldukça üzmüştür. Mısır'da onun vefat haberini alan en yakın arkadaşı Mehmet Âkif, bu aziz dosttan ayrılışının acısını hümgür hümgür ağlayacak derecede derinden hissetmişti.⁴⁷

Onun, insanoğlunun Rabbine en yaklaştığı an olan secdede sona eren hayatına, yakın dostlarının

dan Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö.1942) ise şu mısralarıyla tarih düşmüştür:

Verdi ser Hamdi bu tarihe cihan
Secdede gitti Hüdaya Naim⁴⁸

Bir diğer dostu ve Mülkiye'den sınıf arkadaşı Sami Evrenesoğlu (ö.1953) ise şu mısralarıyla onun vefatına tarih düşmüştür:

Emir 'Escede ve ikterabe' lehu secdede göçtü
Naim⁴⁹

Böylece çok sevdiği ve hiç terk etmediği için namazı da; ömrünün son anında onu yalnız bırakmamış, imanına şahitlik etmiştir.

“(Ey Muhammed!) Kitaptan sana vahyolunanı oku, namazı da dosdoğru kıl. Çünkü namaz, insanı hayasızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah'ı anmak (olan namaz) elbette en büyük ibadettir. Allah, yaptıklarınızı biliyor.” (Ankebût, 29/45) ■

DİPNOTLAR

- 1 Hüseyin Hansu, Babanzade Ahmet Naim, İzmir: Kaynak Yay., 2007, s. 21.
- 2 Ahmet Naim, Sarf-ı Arabi Temrinat, İstanbul 1323, Giriş, s. 7. Eşref Edib, Mehmet Akif, haz. Fahrettin Gün, Beyan Yay., İstanbul 2010, s. 230.
- 3 Eşref Edib, a.g.e., s. 231.
- 4 Eşref Edib, 229; Kuntay, 105; Mehmet Emin Erişirgil, İslamcı Bir Şairin Romani, yay. Haz Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1966, s. 215.
- 5 Kuntay, a.g.e., s. 105.
- 6 Eşref Edib, a.g.e., s. 229; Kuntay, 105; Mehmet Emin Erişirgil, İslamcı Bir Şairin Romani, yay. Haz Aykut Kazancıgil, Cem Alpar, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1966, 215.
- 7 Eşref Edib, a.g.e., s. 230.
- 8 Eşref Edib, a.g.e., s. 230-31.
- 9 Kuntay, a.g.e., s. 105; Erişirgil, a.g.e., s. 215.
- 10 Kuntay, a.g.e., s. 106; Erişirgil, a.g.e., s. 215.
- 11 Kuntay, a.g.e., s. 105; Eşref Edib, a.g.e., s.70.
- 12 Mithat Cemal Kuntay, Mehmet Akif (Hayatı-Seciyesi-Sanatı), Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1990, s. 108-113.
- 13 Kuntay, a.g.e., s. 114.
- 14 Erişirgil, a.g.e., s. 219.
- 15 Kuntay, a.g.e., s. 111; Erişirgil, a.g.e., s. 216.
- 16 Kuntay, a.g.e., s. 105.
- 17 Kuntay, a.g.e., s. 106.
- 18 Kuntay, a.g.e., s. 105, 115.
- 19 M. Cevdet, a.g.e., s. 7.
- 20 Bk. Hansu, a.g.e., s. 27-35.
- 21 Bk. Hikmet (Felsefe) Dersleri (1914) adlı telif eseri.
- 22 A. Naim, Temrinat, a.g.e., s. 6
- 23 A. Naim, a.g.e., s. 6.
- 24 Hansu, a.g.e., s. 28.

- 25 Erişirgil, a.g.e., s. 215.
- 26 M. Cevdet, a.g.e., s. 3.
- 27 M. Cevdet, a.g.e., s. 7.
- 28 Erişirgil, a.g.e., s. 215.
- 29 Erişirgil, a.g.e., s. 216.
- 30 Kuntay, a.g.e., s. 106; Erişirgil, a.g.e., s. 215.
- 31 Erişirgil, a.g.e., s. 216.
- 32 Kuntay, a.g.e., s. 115.
- 33 Kuntay, a.g.e., s. 115.
- 34 Erişirgil, a.g.e., s. 215.
- 35 Kuntay, a.g.e., s. 115.
- 36 Kuntay, a.g.e., s. 116; Eşref Edib, a.g.e., s. 232.
- 37 Eşref Edib, a.g.e., s. 265; Erişirgil, a.g.e., s. 223.
- 38 Öğrencisi Niyazi Berkes'in anlattığına göre Ahmet Naim, (yıl 1929) Şapka kanunu ve harf devrimine rağmen başındaki siyah takkesi ve Osmanlıca ders notlarıyla derslere girer ve sıklıkla enfiye kullanırmış. (Niyazi Berkes, Atatürk ve Devrimler, İstanbul 1982, s. 21). Enfiye kullanımının bu rüyayla ilgisinin olup olmadığı merak edilmeye değer bir konudur.
- 39 İsmail Kara, “Rüya ile Sayıların Esrarı Arasında Sıkışmış Bir Secde Ömür”, Dergâh Dergisi, XI (2000) 130, 3.
- 40 Tecrid, III, 402.
- 41 Necip Fazıl Kısakürek, O ve Ben, Büyük Doğu Yayınları 2002, s. 192.
- 42 M. Cevdet, a.g.e., s. 17.
- 43 M. Cevdet, a.g.e., s. 5.
- 44 Ahmet Naim'in tercüme ettiği kısım italik olarak gösterilmiştir.
- 45 Tecrid III, 402.
- 46 M. Cevdet, a.g.e., s. 4.
- 47 Hansu, a.g.e., s. 17.
- 48 M. Cevdet, Müderis A. Naim., a.g.e., s. 34
- 49 Ali Çankaya, Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, II, s. 301.